

Recenzje – Polemiki

ANNA MATUSZCZAK
Uniwersytet Ekonomiczny
Poznań

Adam Majchrzak:
**ZIEMIA ROLNICZA W KRAJACH UNII EUROPEJSKIEJ
W WARUNKACH EWOLUCJI WSPÓLNEJ POLITYKI ROLNEJ**

PWN, Warszawa 2015, 284 s.

Recenzowana praca składa się ze wstępu, sześciu rozdziałów oraz podsumowania. Imponująca bibliografia to 403 pozycje książkowe i artykuły, w tym 20% w języku obcym, głównie angielskim, ale także francuskim i niemieckim. Jej skład ubogacają materiały źródłowe (m.in. komunikaty Komisji Europejskiej, raporty ministerialne, raporty IERiGŻ, analizy OECD i inne materiały źródłowe oraz statystyczne). Rozważania pracy uzupełnia 159 przypisów opisowych, rozszerzających, 51 tabel oraz 60 rysunków. Ta wstępna charakterystyka dowodzi wysokiej pracowitości przeprowadzonych badań, co też oddaje objętość pracy.

Przedmiotem badań empirycznych były zasoby ziemi rolniczej i struktury agrarne, natomiast ich zakres podmiotowy objął 27 państw członkowskich Unii Europejskiej. Cezura czasowa pracy obejmuje względnie długi okres, bo aż 20 lat, tj. 1990-2010, dzięki czemu możliwe jest wyłonienie tendencji rozwojowych w kształtowaniu się zasobów ziemi rolniczej i struktur agrarnych. W niektórych fragmentach pracy cezurę analiz skrócono do okresu po 2003 roku (np. przy konwergencji struktur agrarnych w świetle analizy skupień), a w innych sięgnięto wcześniej, do lat 80. XX w., bądź później, do lat po 2013 r., jak np. przy dyskusji ewolucji wspólnej polityki rolnej. Dla badania zebranych danych wykorzystano różnorodne metody statystyczne, w tym analizy: struktury i dynamiki, wielowymiarowe (analiza skupień Warda), szeregów czasowych, uwzględniając lokalizację punktów zwrotnych (z użyciem testu Chowa), zróżnicowania struktur (stosując wskaźnik różnorodności Shannona), koncentracji (poprzez krzywą Lorenza i współczynnik Giniego), a także

σ -konwergencji i korelacji liniowej Pearsona. Metody te okazały się adekwatne dla realizacji założonych celów oraz problemów badawczych i pozwoliły na określenie oraz ocenę analizowanych zależności.

Podjęty przez Autora temat **ma znaczenie niebagatelne – można śmiało powiedzieć, że jest to pierwsza tak fundamentalna praca w Polsce i UE, traktująca kompleksowo i dynamicznie o zasobach i strukturach ziemi rolniczej w przekroju wszystkich państw UE. To nie jest jedynie objawowy raport o tym, gdzie, ile i jakiej ziemi posiadają poszczególne państwa członkowskie, ale przede wszystkim głębokie studium identyfikacji związków i zależności zachodzących na tym rynku, determinowanych zarówno przez kwestie ekonomiczne, jak i instytucjonalno-prawne. Stąd też bardzo wysoko oceniam podjęty problem badawczy, wypełniający niewątpliwie głęboką lukę w literaturze zarówno krajowej, a także europejskiej.**

Deklarowanym głównym celem pracy jest identyfikacja wpływu instrumentów wspólnej polityki rolnej oraz polityk narodowych na kształtowanie się zasobów i struktur ziemi rolniczej w państwach członkowskich Unii Europejskiej. Cel główny ma być realizowany za pośrednictwem siedmiu celów cząstkowych dotyczących:

- określenia struktury agrarnej w badanych państwach UE oraz jej ewolucji, wraz z określeniem podobieństw oraz różnic w dostępie do zasobów ziemi rolniczej oraz występujących tendencjach rozwojowych pomiędzy krajami;
- identyfikacji instrumentów WPR, które sprzyjają utrzymywaniu narodowych modeli funkcjonowania ustroju rolnego oraz mechanizmów ich oddziaływania na zasoby i struktury ziemi rolniczej;
- poznania, w jaki sposób ewolucja WPR przyczyniła się do zmian funkcji produkcyjnych i pozaprodukcyjnych obszarów wiejskich i czy ma to związek z ewolucją WPR;
- wskazania na cechy uniwersalne i osobliwe w legislacjach kształtujących ustrój rolny;
- ukazania wpływu otoczenia instytucjonalno-prawnego na kształtowanie się przedmiotu badań oraz określenie jakościowych związków między regulacjami rynku ziemi, wskaźnikami polaryzacji struktur i miernikami poziomu rozwoju gospodarczego;
- identyfikacji ekonomicznych determinantów zmian w zasobach i strukturach ziemi rolniczej w poszczególnych państwach;
- określenia współzależności między funkcjonowaniem rynków ziemi rolniczej a tempem wzrostu średniej powierzchni gospodarstwa oraz między rosnącym znaczeniem kreacji dóbr publicznych przez obszary wiejskie a ubytkiem użytków rolnych.

Realizując powyższe cele, **potwierdzone zostały dwie z trzech hipotez pracy: po pierwsze, iż w UE nie ma uniwersalnego dla państw członkowskich sposobu kształtowania zasobów i struktur ziemi rolniczej, a instrumenty WPR sprzyjają utrzymaniu istniejących w tym obszarze różnic, po drugie, że w państwach**

UE uwarunkowania rynkowe stymulują procesy koncentracji ziemi, ale są one ograniczane przez rosnące znaczenie dóbr publicznych dostarczanych przez obszary wiejskie, co prowadzi do wyłączenia gruntów z intensywnej produkcji. Trzecia hipoteza została potwierdzona częściowo, mianowicie, że poprzez instytucjonalno-prawne regulacje rynku ziemi państwa członkowskie przeciwdziałają wzrostowi dysproporcji ekonomicznych w rolnictwie. Nie jest natomiast prawdą, że skala interwencji na tym rynku jest tym większa, im wyższy jest poziom rozwoju gospodarczego kraju, o czym świadczy chociażby przykład Wielkiej Brytanii, gdzie stopień oddziaływania państwa na rynek ziemi jest marginalny.

Na podstawie lektury pracy należy stwierdzić, że sformułowanie celu głównego, hipotez badawczych i celów szczegółowych jest prawidłowe i daje możliwości oryginalnego rozwiązania problemu naukowego, jak i wykazania ogólnej wiedzy teoretycznej autora. Podkreślić należy poprawność metodyczną i lekkość przeprowadzonego wykładu.

Pozytywnie ocenić trzeba też strukturę podziału treści w rozprawie. Zawiera ona sześć części, zespolonych ze sobą dedukcyjną metodą badań. Autor przedstawił w prawidłowym porządku wynikania najpierw tytułowy czynnik ziemi w aspekcie jego osobliwości ekonomicznych, osadzenia w teorii ekonomii, w tym w teorii rent, a także teorii wyboru publicznego. Kolejno prześledził ewolucję WPR – głównego źródła wsparcia rolnictwa i obszarów wiejskich, by przejść do czterech kluczowych rozdziałów empirycznych. Dokonał w nich oceny w ujęciu jakościowym i ilościowym zasobów ziemi rolniczej, struktur agrarnych według przyjętych kryteriów (własności, klas obszarowych i wielkości ekonomicznej) oraz wskazał na determinanty kształtowania się tychże struktur w świetle oceny procesu ich zbieżności. Pracę kończy klasyczne podsumowanie, które w istocie jest syntezą ocen częściowych przeprowadzonych w poprzedzających je rozdziałach. Warto podkreślić, że podstawowymi dla pracy są cztery ostatnie rozdziały, w przeważającej części empiryczne, gdzie autor na ponad stu pięćdziesięciu stronach analizuje i ocenia, na ile oraz jak zmieniały się zasoby i struktury ziemi rolniczej w państwach UE pod wpływem WPR oraz czy zachodzą procesy unifikacji w tym zakresie. **Uznać należy te rozważania za kluczowe dla tematu pracy, gdyż właśnie tam autor ujawnia i konkretyzuje związki oraz wpływy WPR, a także otoczenia prawno-instytucjonalnego na zmiany zachodzące w zakresie gospodarowania czynnikiem ziemi w rolnictwie i na obszarach wiejskich.**

Praca ujmuje przejrzystością, a zarazem jasnością przeprowadzanych wywodów. Autor właściwie nie ulega pokusie ubocznych wątków, aczkolwiek w niektórych miejscach, o czym dalej, poszerzenie dywagacji wydaje się być wskazane, w innych zaś zostały one „rozdęte”, więc wymagałyby skrócenia.

Niemniej, cele, zarówno główny, jak i szczegółowe, uznać należy za uzasadnione. Czytelnik jest pod wrażeniem erudycji autora w zakresie poruszanych tematów, czego dowodzi wspomniana już bogata bibliografia, a także przypisy opisowe, rozszerzające niektóre wątki. Wpływa także na to, czego nie sposób nie zauważyć, sprawne wykorzystanie wiedzy i umiejętności płynących z prawniczego wykształcenia autora, co dowodzi w ostatnim rozdziale, sprawnie rozważa-

jąc instytucjonalno-prawne otoczenie rynków ziemi rolniczej w wybranych państwach członkowskich UE. Docenić należy również warsztat statystyczny. Autor posłużył się zapowiadzianym zestawem metod, względnie nieskomplikowanych, ale bardzo dobrze dopasowanych, by zrealizować postawione cele i zweryfikować hipotezy badawcze. Na podkreślenie zasługuje także sprawne wnioskowanie i uogólnienia płynące z badań empirycznych.

W tym stanie rzeczy za oryginalny wkład badawczy autora do wiedzy ekonomicznej i podstawowe osiągnięcie badawcze zaprezentowane w pracy uznać należy dokonanie wszechstronnej oceny zasobów i struktur agrarnych w krajach UE, w aspekcie podobieństw i różnic występujących w krajach UE oraz procesów dywergencji/konwergencji, a także unifikacji w ujęciu dynamicznym w świetle zachodzących zmian w otoczeniu instytucjonalno-rynkowym.

Do najważniejszych osiągnięć badawczych zaliczyć trzeba poniższe ustalenia:

1. WPR nie determinuje wprost, a jedynie pośrednio kształtowanie zasobów i struktur agrarnych w krajach UE, poprzez swoje instrumentarium, oddziałujące na wielofunkcyjność wsi, zrównoważony rozwój obszarów wiejskich itp., czego przykładem są istotne zmiany w zasobach i strukturze ziemi rolniczej po 2003 r., tj. w dobie względnie radykalnej reformy WPR.
2. Po części komplementarnymi, ale przede wszystkim nadrzędnymi wobec WPR są jednak polityki narodowe odnoszące się do ziemi i dotyczące przede wszystkim realizacji założonej w państwach UE struktury agrarnej, ochrony prawnej użytkowników ziemi, czy ograniczenia spekulacyjnego obrotu nieruchomościami rolnymi. Służy to niwelowaniu dysproporcji ekonomicznych w rolnictwie poszczególnych krajów. **Stąd też nie występuje w UE uniwersalny dla państw członkowskich model kształtowania się zasobów i struktur ziemi rolniczej, a wspomniane instrumenty WPR nie unifikują ich, a jedynie sprzyjają dowiedzionemu w tym obszarze zróżnicowaniu.**
3. Wskazane zróżnicowanie zasobów i struktur ziemi rolniczej w państwach UE pozwala na wyłonienie klas państw o zbliżonych cechach w tym zakresie, mimo iż zauważa się, że owa heterogeniczność w ujęciu statycznym jest większa w UE-10 czy UE-12, niż w UE-15. Jednocześnie analiza dynamiczna ukazuje, że natężenie zachodzących zmian nie jest jednokierunkowe. Niemniej jest znacznie silniejsze w „nowych” państwach członkowskich, gdzie chociażby procesy koncentracji, w pewnej mierze stymulowane narzędziami WPR, zachodziły intensywniej; wyraźnie należy tu oddzielić zjawiska zachodzące w krajach „starej” UE-15 i UE-10, gdyż najczęściej obserwowane tendencje są wobec siebie rozbieżne.
4. Nie stwierdza się występowania procesów unifikacji struktur rolnych w państwach UE, odnoszących się do użytkowania gruntów, ich własności oraz struktur wolumenowo-powierzchniowych gospodarstw i użytków rolnych, także wyodrębnionych ze względu na członkostwo w UE, co może być silnie determinowane stosowaniem narodowych polityki rolnych, i co jednocześnie stoi w sprzeczności z zacieśnieniem procesów integracyjnych.

Wymieniane wyżej twierdzenia mają charakter ogólniejszych wniosków z badań. Dowodzą one oryginalności koncepcji badawczej autora, który założył już na wstępie potrzebę badań empirycznych zasobów i struktur agrarnych w sposób kompleksowy oraz wielokryterialny.

Lektura pracy nasuwa też szereg uwag dyskusyjnych, a także kilka wątpliwości, które nie umniejszają jej wysokich walorów merytorycznych. Obszarem dyskusyjnym jest ważny, niemniej dość luźno związany z tytułowym problemem wątek dóbr publicznych. Autor rozważa go szerzej, odnosi kreację dóbr publicznych do rolnictwa i obszarów wiejskich, nie wiążąc jej wprost z czynnikiem ziemi. A wystarczyło zauważyć, że w rolnictwie i na terenach wiejskich różne interesy konkurują głównie o dwa czynniki: ziemi i pracy, gdyż przez nie realizować można zarówno produkcję dóbr prywatnych (żywność, biopaliwa i in.), jak i zapewniać środowiskowe dobra publiczne. Jednakże, by osiągnąć odpowiedni poziom podaży środowiskowych dóbr publicznych, potrzebne jest stworzenie dla rolników ekonomicznych zachęt do gospodarowania swoimi gruntami i innymi czynnikami produkcji, by możliwe było ich generowanie. Motywacja finansowa jest konieczna, gdyż takie podejście wymaga innej formy gospodarowania (np. zmiany struktury uprawianych gruntów, zmniejszenia liczby zwierząt gospodarskich lub prowadzenia bardziej pracochłonnej gospodarki) niż miałyby to miejsce w przypadku nastawienia jedynie na własne interesy ekonomiczne rolników. Stąd warto byłoby rozszerzyć wątek czynników oddziałujących na kreację środowiskowych dóbr publicznych w rolnictwie i na obszarach wiejskich, ubogacając podstawy teoretyczne. Autor jednakże ma świadomość, że ziemia jest głównym kreatorem tych pożądaných dóbr, co zauważamy i możemy kwantyfikować chociażby: udziałem gruntów na obszarach górskich i innych obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania objętych wsparciem (ONW), udziałem gruntów zalesionych, wielkością odtworzonego potencjału produkcji leśnej zniszczonego przez katastrofy oraz wprowadzaniem instrumentów zapobiegawczych, także poprzez środki wydatkowane na: rolnictwo zrównoważone, rolnictwo ekologiczne, ekstensywne trwałe użytki zielone, ochronę zagrożonych gatunków ptaków i siedlisk przyrodniczych poza obszarami Natura 2000 oraz na nich, zachowanie zagrożonych zasobów genetycznych roślin i zwierząt w rolnictwie, ochronę gleb i wód oraz strefy buforowe, zużycie środków ochrony roślin. Także udziałem gleb zagrożonych erozją, wskaźnikiem koncentracji hodowli zwierząt, udziałem nieużytków rolnych, udziałem upraw na biomasę, udziałem upraw ekologicznych, poziomem nawożenia itp. Tego typu dyskurs były zdecydowanie pożądany.

Kwestia wymagająca rozszerzenia w pracy, najprawdopodobniej w jej pierwszej części, to zapowiedziany, ale potraktowany powierzchownie, aspekt ziemi rolniczej jako dobra kulturowego. Autor wprawdzie wspomina o tym, ale czytelnik czuje niedosyt. Jeszcze większy, bo zupełnie niezaspokojony apetyt wykazuje względem pominiętego w pracy wątku uwarunkowań historycznych, będących, jak się wydaje, jedną z kluczowych determinant kształtowania się zwłaszcza struktur agrarnych. Wprawdzie autor w pierwszym przypisie pracy zaznacza, że ma „świadomość istot-

nej roli historycznych determinantów kształtowania struktury agrarnej w państwach Europy, którym należy przypisać ważne znaczenie z punktu widzenia zróżnicowania badanej struktury pomiędzy poszczególnymi krajami”, ale dalej zastrzega, iż „aspekt historyczny ograniczony został do minimum, a dotyczy przed wszystkim wydarzeń mających miejsce począwszy od XX w.”. Niestety, poza podkreśleniem we wnioskowaniu, iż obecność czynnika historycznego jest znacząca, nie został on w pracy dostatecznie wyeksponowany (poza przypadkiem francuskim, gdzie mowa o Kodeksie Napoleona). Myślę, że taki wątek mógłby znaleźć szersze odniesienie w ramach rozważań w rozdziale VI, ewentualnie w rozdziale I.

Autor wskazał w rozdziale III, analizując szeregi czasowe, na punkty zwrotne w zmianach zasobów ziemi rolniczej w państwach UE. O ile od strony metodycznej badanie to nie budzi wątpliwości, to czytelnik czuje niedosyt i zadaje sobie pytanie o powody ich występowania. Co determinowało czasami dosyć ostre zwroty tejże dynamiki? Czy istniejące podobieństwa w stosunku do niektórych krajów (np. Austria, Hiszpania, Belgia w 2004 r. czy Niemcy, Czechy, Irlandia, Bułgaria w 1998 r.) są przypadkowe, czy warunkowane wspólnie? Może w tym wypadku warto było wskazać na determinację, z jednej strony, polityką wspólnotową (jak, być może, ma to miejsce w przypadku pierwszej grupy państw), czy też politykami narodowymi (w stosunku do drugiej).

Kwestią najbardziej kontrowersyjną i wzbudzającą moje wątpliwości czy służy ona realizacji celów pracy, jest powtarzana jak mantra w kilku miejscach pracy teza, że „struktura gospodarstw rolnych w Wielkiej Brytanii traktowana jest w literaturze jako najlepsza w całej Europie”. Po pierwsze, autor przytacza jedyną pozycję F. Tomczaka na potwierdzenie tego stwierdzenia, innych się nie doszukałam. Po drugie, nie wyjaśnia z jakiego/czyjego punktu widzenia jest ona najlepsza? Czy, przykładowo, średnia powierzchnia gospodarstwa wynosząca 92,4 ha jest optymalna z punktu widzenia ekonomicznego, społecznego i środowiskowego? Poza tym autor wielokrotnie w pracy podkreśla zaletę różnorodności struktur do wypełniania różnorodnych funkcji, zatem powstaje pytanie, czy zasadna jest unifikacja struktur rolnych w UE i „wciskanie” ich w model brytyjski? Chyba, że nie o to chodzi w stwierdzeniu „najlepsza”. Szkoda, że autor „stoi w rozkroku” i nie odważył się zdecydować, czy preferuje piękno różnorodności, czy jednak unifikację, która swoją drogą jest niemożliwa, bo czy potrafimy sobie wyobrazić gospodarstwa południowej Europy, ze względnie specyficzną, pracochłonną produkcją gospodarujące na blisko 100 ha powierzchni? Dalej (s. 163) pisze także, że „pożądanym modelem rolnictwa powinien być system nie chłopskich, lecz farmerskich gospodarstw rodzinnych”. Niestety autor nie tłumaczy, jak to należy rozumieć.

Z innych szczegółowych uwag, nieprecyzyjne jest twierdzenie na s. 221, gdzie autor pisze, że „... rynek ziemi powinien kreować model współistnienia gospodarstw industrialnych i tzw. strażników krajobrazu”. Zapewne chodziło o to, że powinny koegzystować gospodarstwa dążące do zrównoważenia w zakresie znanych powszechnie ładów, jednocześnie realizujące przede wszystkim funkcję producenta żywności, oraz pozostałe, dzięki którym będzie wypełniana zwłaszcza rola społeczna, kulturowa i przyrodnicza.

Przechodząc do ostatecznej konkluzji, stwierdzam, iż **przedstawiona przez dra Adama Majchrzaka praca pt. *Ziemia rolnicza w krajach Unii Europejskiej w warunkach ewolucji wspólnej polityki rolnej* zawiera oryginalny wkład badawczy i istotnie wzbogaca wiedzę ekonomiczną na temat jednego z podstawowych czynników produkcji kluczowego, przede wszystkim dla rolnictwa, czynnika ziemi. Przedsięwzięcie badawcze autora oceniam jako ambitne. Rzetelnie zostały wykonane badania. Praca przynosi inspirujące poznawczo oceny empiryczne. Autor z sukcesem zrealizował zakładany cel i zweryfikował hipotezy badawcze. Praca została dobrze zaprojektowana koncepcyjnie i wykonana. Z powyższych względów zasługuje na uwagę czytelników. Jest to dojrzała naukowo praca charakteryzującym się przejrzystością, logiką i konsekwencją, zaś formułowane oceny i wnioski inspirują do dalszych przemyśleń i dyskusji. Pracę uznaję przeto jako udane przedsięwzięcie naukowe, umiejętnie łączące wątek teoretyczny z analizą empiryczną. Złożoność materii, którą przyszło autorowi się zajmować, nie stała się przeszkodą w realizacji tego trudnego tematu.**

Zaakceptowano do druku – Accepted for print: 28.08.2015.